

УДК 351.83

О.В. МИХАЙЛЕНКО

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Михайленко Олена Валентинівна – аспірант кафедри філософії, соціології державного управління, ДРІДУ НАДУ при Президентові України

У статті розглянуто особливості державної сімейної політики України та проаналізовано чинні національні документи у цій сфері. Обґрунтовано потребу вдосконалення законодавчої нормативно-правової бази у сфері сімейної політики.

Ключові слова: сім'я, державна сімейна політика, концепція, конституційні засади.

Михайленко Е.В. Законодательное обеспечение государственной семейной политики в Украине

В статье рассмотрены особенности государственной семейной политики Украины и проанализированы действующие национальные документы в этой сфере. Обоснована необходимость совершенствования законодательной нормативно-правовой базы в сфере семейной политики.

Ключевые слова: семья, государственная семейная политика, концепция, конституционные принципы.

Mikhaaylenko O.V. Law ensuring of state family policy in Ukraine

The article discusses the features of State Family Policy of Ukraine, and analyzed existing national instruments in this field. Substantiates the need to improve the legal regulatory framework in the field of family policy.

Keywords: family, State Family Policy, Concept, constitutional principles.

Постановка проблеми. Благополуччя сім'ї, зміцнення і розвиток сімейного способу життя – основна мета сімейної політики. За роки незалежності в Україні державна сімейна політика стала одним із пріоритетних напрямів державної соціальної політики; створена система, розроблені певні механізми її реалізації. Але на сучасному етапі розвитку української держави виникає необхідність усвідомлення та переосмислення змін соціально-економічного, політичного, демографічного та духовного життя людей з метою винайдення шляхів для покращання умов функціонування сім'ї. Важливо, не втративши позитивного досвіду, напрацьованого десятиліттями, виокремити проблеми сучасної сім'ї та окреслити можливі варіанти їх вирішення.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженням важливих аспектів сімейної політики як окремого напрямку діяльності держави займалися А.І. Антонов, О.М. Богаєвська, А.Г. Вишневський, Г.І. Клімантова, В.М. Медков, Л.М. Мельничук. Актуальні проблеми державної сімейної політики, регулювання шлюбно-сімейних відносин у межах здійснення соціальної політики розглядалися у роботах О.М. Аверіна, М.О. Волгіна, М. Ганслі Теренса, Е.А. Гансової, С.Ю. Гончарової, А.М. Гриненка, М.В. Кравченко, І.П. Отенко, О.М. Палій, В.А. Скуратівського, Є.І. Холостової, П.І. Шевчука, О.О. Яременка та ін. Демографічним аспектам формування та реалізації сімейної політики присвячені дослідження таких дослідників, як Л.С. Дорошенко, І.О. Курило, Е.М. Лібанова, О.В. Макарова, І.М. А.І. Романюк, В.С. Стешенко, Л.В. Чуйко та ін. Питання правового регулювання сімейних відносин в Україні, соціального забезпечення сімей з дітьми, їх соціально-правового захисту, правових засад розвитку інституту сім'ї розглядалися в дослідженнях та публікаціях В.І. Борисової, К.М. Глиняної, І.В. Жилінкової,

Л.В. Кулачок, О.М. Пономаренко, І.В. Чеховської. Наукові розробки щодо забезпечення гендерної рівності у сім'ї містять праці Ю.М. Галустяна, Н.В. Грицяк, Л.С. Кобилянської, Н.В. Лавриненко, Т.М. Мельник та інших учених.

Відаючи належне дослідженням, які були проведені вищезгаданими науковцями, зауважимо, що українськими вченими не здійснювався ґрунтовний аналіз нормативно-правової бази державної сімейної політики України та детальний аналіз ефективності заходів, що здійснювалися державними органами в межах проведення державної сімейної політики України. Крім цього, сімейна політика, реагуючи на різні фактори (економічну кон'юнктуру, соціальні зрушення, демографічну ситуацію тощо) та враховуючи національний менталітет, повинна зазнати змін щодо мети, пріоритетів та методів реалізації. Всі ці фактори важливо брати до уваги при виробленні напрямів удосконалення державної сімейної політики. Зазначене дозволяє зробити висновок про те, що державна сімейна політика України перебуває на стадії формування і потребує ґрунтовних досліджень.

Мета дослідження - здійснити огляд існуючих нормативно-правових актів, що регулюють взаємовідносини інституту сім'ї та держави і окреслити перспективи розвитку державної сімейної політики України.

Виклад основного матеріалу. Основними складовими правового забезпечення сімейної політики є конституційне законодавство; спеціальне сімейне законодавство; галузеве законодавство (житлове, трудове, кримінальне, адміністративне) тощо.

Конституція України проголошує, що сім'я, поряд з дитинством і материнством, охороняється державою (ст.51), що кожна людина має право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї (ст. 48) [1]. Відповідно до цього визначаються основні соціальні права і гарантії, які забезпечу-

ються чинним законодавством.

Відповідно до Конституції України, зокрема ст. 1, 3, 11, 24, 48, 49, 51, 52 розроблено Концепцію державної сімейної політики, яка регламентує загальну стратегію, пріоритетні напрями державної сімейної політики, передбачає здійснення системи заходів тощо [2]. Документ визначає основні принципи сімейної політики, серед яких:

- суверенітет і автономія сім'ї у прийнятті рішень щодо свого розвитку;
- диференційований підхід до надання державою гарантій соціального захисту сім'ї;
- паритетна рівновага та партнерство між жінками і чоловіками в усіх сферах життя;
- соціальне партнерство сім'ї та держави;
- пріоритетність інтересів дитини.

Водночас Концепція має низку недоліків, які стали перешкодою на шляху досягнення проголошених принципів. У Концепції відсутня методологічна частина, не визначені основні терміни та базові поняття, такі як: «державна сімейна політика», «категорії сімей», «сім'я з дітьми», що призводить до різного тлумачення і змістовного наповнення цих термінів. Не виписаний механізм фінансування, не розроблені морально-етичні критерії, не встановлені «межі» компетенції суб'єктів управління.

Успішність та ефективність подальшої розробки та реалізації державної сімейної політики значною мірою залежить від того, наскільки однозначно будуть трактуватися згадані вище концептуальні поняття кожним суб'єктом державної сімейної політики, чи вдасться розробити систему комплексної адресної допомоги сім'ї з механізмом моніторингу процесу змін та оцінкою остаточного результату.

З метою збереження традиційних сімейних цінностей, посилення мотивації до реєстрації шлюбів, свідомого народження і виховання дітей, а також підвищення соціального захисту сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, 15 травня 2013 року Кабінет Міністрів України затвердив Державну цільову соціальну програму підтримки сім'ї до 2016 року [3].

Здійснення державної політики щодо подолання негативних явищ здійснюватиметься за кількома напрямками. Перший напрямок - матеріальна підтримка сімей (реалізація програми передбачає додаткове фінансування розміром 46 млн. грн., з них 11 млн. грн. - з державної скарбниці, 34 млн. грн. - з місцевих бюджетів і 750 тис. грн. - це додатково залучені кошти і гранти), другий - посилення відповідальності батьків за виховання дітей та попередження сімейного неблагополуччя, третій - підвищення престижу сім'ї та інформаційна складова.

На думку нормотворців, виконання зазначеної Програми дасть змогу підвищити престиж сім'ї та сформувати позитивне ставлення до багатодітних сімей, розуміння необхідності надання їм адресної підтримки; зміцнити шлюб та зменшити кількість розлучень; збільшити кількість сімей, в яких виховується двоє та більше дітей; мінімізувати прояви насильства у сім'ї, посилити відповідальність

батьків за виховання, розвиток дітей; забезпечити надання послуг сім'ям з питань підготовки до батьківства; впровадити підготовку молоді до подружнього життя та інше.

З метою систематизації правових норм регулювання сімейних відносин 10 січня 2002 року Верховна Рада України прийняла Сімейний кодекс України (далі - Кодекс), який набув чинності з 1 січня 2004 р. [4]. Кодекс дає визначення загальних засад регулювання сімейних відносин, яке здійснюється для зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку.

Позитивним аспектом даного Кодексу є нормативне закріплення за сім'єю значення первинного та основного осередку суспільства (п.1 ст. 3).

Сімейний кодекс України містить норми, які встановлюють порядок та умови укладання шлюбу, порядок його реєстрації, правові наслідки заручин, умови та порядок припинення шлюбу, визнання його недійсним тощо. Ці відносини виникають у процесі створення сім'ї або, навпаки, її припинення. У зв'язку з тим, що ці відносини спрямовані на встановлення або припинення саме сімейних прав та обов'язків, вони хоч і не є за своєю природою сімейно-правовими, однак складають предмет сімейно-правового регулювання.

Важливим є те, що в основних засадах звертається увага на такі аспекти, як:

- рівність прав жінок та чоловіків і їхніх обов'язків у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї (ч. 6 ст. 7). Реалізація цього принципу набуває особливої ваги в контексті зобов'язань України щодо утвердження гендерної рівності в українському суспільстві й виконання норм Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» [5];

- рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини (ст. 141);

- особливості здійснення батьківських прав та обов'язків неповнолітніми батьками (ст. 156; ст.16-17);

- захист сімейних прав та інтересів у судовому порядку (при цьому, відповідно до ст. 18, правом на безпосереднє звернення до суду наділені учасники сімейних правовідносин, які досягли 14 років).

Слід зазначити, що Кодекс регулює переважно внутрішньосімейні відносини і в ньому не визначені взаємовідносини інституту сім'ї з державою, державними інститутами, системою охорони здоров'я, освіти, соціального страхування і соціальної допомоги та іншими.

Відповідно до Указу Президента України «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні» [6], пріоритетними напрямками соціальної політики держави визначено поліпшення демографічної ситуації, забезпечення підтримки сімей з дітьми, посилення соціального захисту материнства і дитинства.

Незважаючи на те, що з 2011 року спостерігається збільшення кількості народжень, смертність українців в майже в півтора рази перевищує це число. Створення умов для зміни демографічної ситуації – одне з найактуальніших завдань уряду.

У 2004 році ухвалена «Концепція демографічного розвитку на 2005-2015 роки» [7] та Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації на період до 2015 року» [8]. Програма передбачає, що основні ресурси та зусилля спрямовуються на:

- соціально-економічну підтримку молодих сімей;
- заохочення сімей до народження дітей;
- програму безоплатного лікування і штучного запліднення жінок у подружжях, які зіткнулися з проблемою безпліддя;
- розвиток системи консультування молодих пар, які готуються до укладення шлюбу;
- планування сім'ї.

Підвищення народжуваності в основному стимулюється виплатою одноразової державної допомоги при народженні дитини, яка суттєво була збільшена в 2005 році.

Очікувати підвищення рівня народжуваності неможливо без забезпечення умов для реалізації прав і гарантій для матерів під час вагітності, для матері/батька після народження дитини.

Основою для створення таких умов слугує низка законодавчих норм, які закріплені в Кодексі Законів України про Працю [9].

Зокрема, матерям гарантується оплачувана декретна відпустка тривалістю 70 днів до пологів та 56 днів після пологів (ст. 179). При народженні двох й більше дітей одночасно, а також у випадку післяпологових ускладнень відпустка продовжується ще на 14 днів. Відпустка надається повністю, незалежно від того, скільки днів було використано жінкою до пологів. Національне законодавство передбачає можливість для надання відпустки по догляду за дитиною не лише матері, а й батьку або іншому членові сім'ї.

Проте в Україні все ще незначна кількість чоловіків реалізують своє законне право на відпустку по догляду за дитиною. Отже, доцільно зосередити зусилля на пропагуванні такої можливості, а також на створенні механізмів мотивації роботодавців, особливо в сфері приватного бізнесу, надавати такі відпустки своїм працівникам.

Вагітні жінки користуються правом на полегшення умов праці як до, так і після пологів, заборону працювати у неробочий або нічний час (ст. 176-177). Закон охороняє таких жінок, а також жінок, які виховують дитину до 3-х років від звільнення (ст. 184). Але існує безліч прикладів порушення цих прав та гарантій. Питання створення дієвого механізму контролю за реалізацією цих прав і гарантій – ще одне завдання для Уряду на найближчі роки.

Як уже зазначалося, держава передбачає фундаментальне право для сім'ї на допомогу після народження дитини. Така допомога має різні типи. Зокрема: одноразова допомога при народженні дитини; допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; допомога на дітей, які

перебувають під опікою чи піклуванням; допомога на дітей одиноким матерям. Розмір державної допомоги визначається щорічно Верховною Радою України у відсотковому відношенні до прожиткового мінімуму. Механізм виплат регламентує постановою Кабінету Міністрів України.

Беручи до уваги досвід зарубіжних країн, у 1992 р. був прийнятий Закон України № 2811-ХІІ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [10], відповідно до якого держава призначала сім'ям з дітьми наступні види допомоги:

- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами (надається у розмірі 100 % середньомісячного доходу (стипендії, грошового забезпечення, допомоги по безробіттю тощо) жінки, але не менше 25 % від розміру встановленого законом прожиткового мінімуму (ПМ) для працездатної особи із розрахунку на місяць);
- допомога при народженні дитини нараховується виходячи з розміру прожиткового мінімуму для дітей віком до шести років, встановленого на день народження дитини (надається у сумі: кратній 30 розмірам ПМ – на першу дитину; кратній 60 розмірам ПМ – на другу дитину; кратній 120 розмірам ПМ – на третю і кожен наступну дитину (з 17.03.2011 р.) [11].

Покриття витрат на виплату державної допомоги сім'ям з дітьми здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України у вигляді субвенцій до місцевих бюджетів.

Крім цього, надається:

- допомога при усиновленні дитини (у розмірі, встановленому для виплати допомоги при народженні першої дитини) (з 01.01.2009 р.) [6];
- допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (у розмірі, що дорівнює різниці між прожитковим мінімумом, встановленим для працездатних осіб, та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 130 гривень);
- допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування (у розмірі, що становить два прожиткових мінімуми для дитини відповідного віку (з 01.01.2009 р.) [12];
- допомога на дітей одиноким матерям тощо (у розмірі, що дорівнює різниці між 50 % прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 30 % прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку) (з 01.01.2007 р.) [13].

Водночас структура народжуваності продовжує залишатися несприятливою. За даними вибіркових обстежень умов життя домогосподарств в Україні найпоширенішим типом є однодітні сім'ї. У 2000 р. частка домогосподарств із однією дитиною серед усіх домогосподарств з дітьми становила близько 61 %, а вже у 2011 р. вона збільшилася до 74,9 %. Відповідно частка домогосподарств з двома дітьми зменшилася з 33,3 % у 2000 р. до 23,6 % у 2011 р.

Щодо третіх і наступних дітей, частка таких сімей поменшала з 5,7 % - до 2,5 % [14], тобто зростання виплат відбувається паралельно зі зменшенням кількості багатодітних сімей (3 й більше

дитини), які і є критично важливими для забезпечення відтворення населення – сім'я з однією дитиною цю функцію не виконує. У зв'язку з соціально-економічною нестабільністю не втрачає своєї актуальності такий фундаментальний напрямок державної сімейної політики, як підтримка окремих категорій сімей. З метою скорочення обсягів бідності та малозабезпеченості держава, в рамках наявних можливостей, надає різноманітну матеріальну, соціальну та психологічну підтримку сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах; сім'ям з дитиною-інвалідом або матір'ю/батьком-інвалідом; неповним сім'ям з дітьми; багатодітним сім'ям тощо.

На підтримку малозабезпечених сімей прийнятий Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» № 1768-III від 01.06.2000 р., спрямований на реалізацію конституційних гарантій права громадян на соціальний захист - забезпечення рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму шляхом надання грошової допомоги найменш соціально захищеним сім'ям [15].

Порядок призначення та обсяги виплат такої допомоги регламентуються низкою документів. Попри наявність гарантій державної допомоги не всі родини користуються цими гарантіями. З-поміж іншого через наявні бюрократичні перепони. Усунення таких перешкод є актуальним завданням для органів виконавчої влади.

Відсутність власного житла - найгостріша проблема для більшості сімей в нашій країні. У 2012 році 14,2% домогосподарств України проживало в однокімнатних квартирах, 35% - в двокімнатних, 35,5% - в трикімнатних і лише 15,3% - квартирах, в яких налічувалося чотири й більше кімнат. При цьому 7 млн. українських сімей (41% від загального числа домогосподарств) володіли менш ніж 13,65 кв.м житлоплощі на одну людину, тобто нижче за мінімальну норму, передбачену в Житловому кодексі України. З них 2 млн. 600 тис. сімей (15,5%) володіли менш ніж 9 кв.м на одну людину, а 1 млн. 500 тис. сімей (9,1%) - менш ніж 7,5 кв.м житлової площі на одну людину [16].

На сьогодні в Україні лише кожна третя молода сім'я мешкає в окремому домогосподарстві, при цьому 3,4 % з них проживають у гуртожитку, 4,3 % — у комунальній квартирі або в частині індивідуального будинку. Вирішення житлових проблем молодих сімей регулюється Законом «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [17]. На стимулювання молодіжного будівництва спрямована і Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002-2012 роки [18], але за цей період лише 2,5 % молодих сімей, які перебували на квартирному обліку, отримали житло, а обсяг введеного в експлуатацію житла становить 12 % запланованого. Отже, процес фінансування житлового будівництва в Україні потребує модернізації та забезпечення ефективності фінансових механізмів.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що за роки незалежності в Україні здійснена певна законотворча робота для правового забезпечення практичної реалізації державної сімейної політики.

Проте державна сімейна політика розглядається як система заходів, спрямованих на усунення наслідків, а не причин, що перешкоджають повноцінному функціонуванню інституту сім'ї. У результаті такого підходу основне спрямування державної політики – це матеріальна підтримка окремих категорій сімей, що призводить до формування пасивної, споживацької поведінки сімей.

Державна сімейна політика має бути переорієнтована з сімейного неблагополуччя на стимулювання сімейного благополуччя. Завдання держави - створити умови для виконання сім'єю її соціальних функцій, пов'язаних з турботою і вихованням дітей, формуванням особистості, доглядом за непрацездатними батьками. При такому підході сім'я і держава стають партнерами, взаємно розділяють ризики і відповідальність за благополуччя як окремої родини, так і держави в цілому.

Благополучні сім'ї стають зацікавленими у збереженні економічної, політичної, соціальної, демографічної стійкості держави не менше, ніж держава в благополуччі і соціальної та економічної стійкості українських сімей.

Ключовим фактором оптимізації державної сімейної політики має бути пропагування та формування у суспільстві пріоритету сімейних цінностей та відповідального батьківства.

Життєдіяльність сім'ї не обмежується її внутрішніми проблемами. Тому відносини держави й сім'ї, їх прав та взаємних обов'язків повинні мати чітке відображення в законодавстві.

Необхідно змінити існуючу концепцію сімейного законодавства, прийняти комплекс правових норм, що визначають соціальні відносини держави та сім'ї. Принципово важливо не тільки закріпити права та взаємну відповідальність, але й розробити відповідні механізми реалізації.

На нашу думку, в сфері нормативно-правового забезпечення державної сімейної політики доцільно:

- законодавчо визначити поняття «державна сімейна політика» та інших базових дифініцій («категорії сімей», «сім'я з дітьми» тощо);
- визначити функції держави стосовно сім'ї у забезпеченні її прав та інтересів;
- передбачити механізми регулювання взаємовідносин між інститутом сім'ї і державою, державними інститутами, системою охорони здоров'я, освіти, соціального страхування і соціальної допомоги тощо;
- визначити перелік суб'єктів управління в сфері державної сімейної політики та встановити межі їх компетенції.
- внести зміни в чинне законодавство з соціальних питань щодо спеціалізованих, адресних державних програм підтримки сімей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Про концепцію державної сімейної політики : Постанова Верховної Ради України від 17 вересня 1999 року № 1063-XIV. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>.
3. Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. N 341. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-п>.
4. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків : Закон України від 08.09.2005р. № 2866-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.
6. Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні : Указ Президента України від 03 січня 2002 року №5/2002. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2002>.
7. Про схвалення Концепції демографічного розвитку на 2005-2015 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2004 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/724-2004-р>.
8. Про затвердження Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. N 1849. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1849-2006-п>.
9. Кодекс законів про працю України № 322-VIII від 10.12.1971. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
10. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811-XII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.
11. Про внесення зміни до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» щодо виплати допомоги при народженні дитини» : Закон України від 17.03.2011 № 3164-VI. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3164-17>.
12. Про внесення змін до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» щодо розміру допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування» : Закон України від 15.04.2008 № 269-17. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/269-17.
13. Про внесення змін до статті 18-3 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» : Закон України від 19.01.2006 № 3372-IV. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/3372-15.
14. Характеристика домогосподарств (1999-2011рр.). – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
15. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 01 червня 2000 р. № 1768-III. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1768-14>.
16. Житловий фонд України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
17. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : Закон України від 5 лютого 1993 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>.
18. Про затвердження Державної програми забезпечення молоді житлом на 2002-2012 роки : Постанова Кабінету Міністрів від 29 липня 2009 р. № 1089 – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1089-2002-п>.
19. Сім'я та сімейні відносини в Україні : сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
20. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2013. – 576 с. ISBN 978-966-554-187-5.

Стаття надійшла до редакції 26.06.2013